

Людмила Гриневич

ДИСКУСІЙ НАВКОЛО ДОСВІДУ НАЦІОНАЛЬНО- ВІЙСЬКОВОГО БУДІВНИЦТВА В СРСР 20-30-Х РР. У РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ (1989-1991)

Національні заходи 20-х рр. у Червоній армії традиційно розглядалися радянською історіографією у контексті т.зв. "фрунзенської реформи" в руслі демонстрації позитивної ролі партії більшовиків щодо вирішення національного питання у військовій сфері. Втім, попри такої, здавалося б "бездоганної спрямованості", ця тема все ж практично ніколи не входила до розряду тих, які активно пропагувалися радянською ідеологією. Виключення становили хіба що 20-ті - початок 30-х рр., коли з'явилася серія публікацій, власне націлених на популяризацію тогочасних заходів у військах.(1) Надалі дослідження цієї проблематики велося переважно на рівні дисертацій, як правило недоступних широкому читацькому колу,(2) відомості ж вміщені на сторінках опублікованих робіт, що опосередковано торкалися порушеної в заголовку статті теми,(3) носили доволі побіжний характер і у кращому випадку обмежувалися чітко визначеною добіркою фактів про рішення XII з"їзду РКП(б), п"ятирічну програму організації національних військ, кількома цифрами, що ілюстрували вирішення останньої та твердженнями про ліквідацію національних формувань у зв"язку з "перемогою соціалізму в СРСР", "вирівнюванням економічного і культурного рівня народів" тощо.

Не зайвим буде також зауважити, що практично всі вищеозначені досліди проводилися в Москві. Саме тут, у відповідних закладах (Інститут воєнної історії МО СРСР, Вища Політична Академія ім.В.І.Леніна та інш.) була зосереджена більшість військових істориків. На місцях, зокрема в Україні, хоча деякі аспекти історії радянських збройних сил у 20-ті рр. час від часу досліджувалися партійними істориками (переважно викладачами кафедр історії КПРС військових

училищ), проте тема національно-військового будівництва, за поодинокими виключеннями,(4) старанно обходилася мовчанням навіть тоді, якщо цього вимагала сама логіка дослідження.(5)

Така історіографічна ситуація, звичайно, була не випадковою. Пояснення її лежали в площині специфічної ролі радянської історії, функції якої, за слівним зауваженням французького дослідника М.Ферро, були схожі з функціями мусульманського або християнського теолога: його висновки мали сприяти зміцненню існуючого ладу.(6) В даному разі унітарна держава зі змішаною в національному відношенні, побудованою на принципі екстериторіальності армією, аж ніяк не була зацікавлена будіювати в свідомості суспільства (і передусім "націоналів") тих подій минулого, коли республіки "союзу рівних" мали, бодай навіть ефемерні, права у військовій сфері. Куди вигіднішою і потрібнішою в цьому плані уявлялася пропаганда "принципу інтернаціоналізму" у військовому будівництві. Ця настанова "керівників органів", пролунавши досить чітко в 1972 р. у виступі міністра оборони СРСР маршала А.Гречка під час відзначення 50-річчя Союзу РСР,(7) одразу ж була підхоплена істориками.(8) Показовий факт: у виданій в 70-ті рр. 8-ми томній Радянській воєнній енциклопедії таким поняттям, як "національно-військове будівництво в СРСР", "національне будівництво в Червоній армії" взагалі не знайшлося місця, натомість читачеві пропонувалися статті "інтернаціоналізм у будівництві Збройних Сил СРСР," "національні військові формування у Збройних Силах СРСР", (9) які, ігноруючи факти існування під час Громадянської війни національних радянських армій, національних радянських військових центрів у республіках, обмежувалися інформацією про епізодичне створення у складі Червоної армії національних частин та з"єднань. Таке навмисне зміщення акцентів - з проблеми національно-військового будівництва в республіках на тему національних заходів у єдиній Червоній армії в кінцевому плані мало сформувати уявлення про тимчасовість, непринциповий характер цих заходів, а отже їх непотрібність за сучасних умов. Ця концепція була закладена також в основу Воєнного енциклопедичного словника, виданого у Москві 1983 року.(10) Додамо, що впродовж 80-х рр. (навіть з початком політики гласності) автори публікацій з історії збройних сил СРСР так само як і раніше або взагалі намагались обминати або згадували лише побіжно (i,

звичайно ж, у дусі вищезгаданої "концепції інтернаціоналізму") національний аспект військової реформи 20-х рр.(11)

Проте наприкінці 80-х - на початку 90-х рр. ситуація докорінно змінилася. Бувши донедавна фактично забороненою, тема націоналізації військ у радянських республіках раптово опинилася в центрі уваги політиків і військових, науковців і журналістів: про неї стали писати газети і журнали, її підіймали на численних мітингах "неформали", кінець-кінцем - вона перекочувала з сесійних кулуарів на трибуни засідань Верховної Ради СРСР та союзних республік.

Мета цієї статті - подати огляд наукової публіцистики 1989-1991 рр. з вищезначененої проблеми. Особливо мене цікавить питання впливу суспільно-політичної ситуації в країні на інтерпретацію радянськими істориками досвіду організації національних військ у республіках 20-х рр. У цьому контексті хотілося б відповісти на такі питання:наскільки інтенсивно і в якому руслі йшло обговорення вищезначеного досвіду; на яких його моментах робилися наголоси, а які навпаки затушовувалися; які думки та пропозиції щодо конкретних механізмів політичних дій у зв'язку з національним аспектом військової реформи 20-х рр. впроваджувалися історіографією у свідомість суспільства.

Базою дослідження стали ті наукові публікації з історії національно-військового будівництва 20-30-х рр., які побачили світ у Москві та в Україні впродовж 1989-1991 рр. (з початком активних дискусій щодо перспектив військового будівництва після оприлюднення союзним міністерством оборони проекту військової реформи в СРСР і до розпаду останнього). Йдеться, передусім, про військову періодику (газети "Красная звезда", "Патріот Батьківщини," журнали "Военная мысль", "Военно-исторический журнал", "Коммунист Вооруженных Сил"), на сторінках яких, як можна судити на основі проведеного аналізу, здебільшого й з'являлися статті з проблематики, що нас цікавить. Під кутом зору досліджуваної проблеми були вивчені також дописи, опубліковані у ряді наукових збірників, брошур.

Причини, що зумовили сплеск зацікавленості до історії національно-військового будівництва в республіках 20-30-х рр., крилися у тих процесах, які відбувалися в СРСР з середини 80-х років. Закладені в підвальні радянської системи "міні сповільненої дії" кінець-кінцем вибухнули, позначившись глибинними кризовими явищами в економічній, політичній, ідеологічній сферах. Усе це повною мірою

позначалося й на радянських збройних силах - своєрідній мікромоделі радянського суспільства. Останні доволі тривалий час знаходилися у ролі "священної корови": будь-які негативні коментарі та судження стосовні них не допускалися. Наразі армія опинилася у фокусі жорсткої критики. Дедалі більшого осуду викликала радянська воєнна доктрина, політична частина якої носила суто оборонний, а військова - наступальний характер: декларування миролюбності радянської держави аж ніяк не ув'язувалася, приміром, з афганською авантюрою, що вилилася у локальну війну на терені сусідньої держави. Гласність висвітила численні хворобливі явища радянських збройних сил - поширення протекціонізму і корупції, "дідовщини", численні проблеми і конфлікти, в тому числі на національному ґрунті. Ці останні доволі голосно заявили про себе вже у ході воєнних дій в Афганістані, проте й у повсякденному житті вони ставали дедалі відчутнішими. Так, за даними досліджень, проведених центральним військовим відомством упродовж 1989-1990 рр. у більш як 60-ти військових колективах різних видів та родів зброї, на виникнення в них час від часу національних конфліктів вказали 24% респондентів у колективах з абсолютною чисельною перевагою слов "ян, 51% опитаних у колективах змішаного типу, 68% - з перевагою представників республік Середньої Азії.(12)

Опинившись віч-на-віч з національними негараздами у військовому середовищі, армійські політпрацівники раптово з дивуванням з'ясиували свою непідготовленість до вирішення цих проблем. Ось коли позначилася орієнтованість на т.зв. "інтернаціональне виховання", суть якого полягала, з однієї сторони, у "голому" декларуванні в армії ідей дружби і братерства між народами, а з іншої - у практиці інтеграції на російській основі представників неросійських народів та фактично повному ігноруванні їх національних особливостей. Проведені ВПА ім. В.І.Леніна упродовж 1985-1987 рр. соціологічні опитування у військах Білоруської (БВО), Середньо-Азіатської (САВО), Туркестанської (Турк ВО) військової округ виявили, що 42% офіцерів взагалі не замислювалися над потребою урахування національних особливостей військовослужбовців, 17% - не виділяли з загальної маси вояків-несподіванок "ян.(13) За даними соціологічних досліджень, проведених тією ж ВПА ім. В.І.Леніна у 1989 р. серед 600 командирів і політпрацівників ряду військових округ, 70% - 95% офіцерів мали недостатній рівень підготовки управління багатонаціональним колективом.(14)

Намагаючись локалізувати та послабити вплив негативних тенденцій, радянське військове керівництво почало, нарешті, звертати більше уваги на національні проблеми у військах. З 1989 р. при політуправліннях округ, груп військ, флотів, політорганах об'єднань стали створюватися спеціальні комісії з міжнаціональних стосунків, а при первинних політорганізаціях і партійних комітетах - групи; також при Головному управлінні РА і ВМФ був створений Центр дослідження соціальних та психологічних проблем з відділом міжнаціональних відносин, на який було покладено завдання вивчення стану міжнаціональних стосунків в армії та на флоті.(15) Саме на зламі 80-90-х рр. з'явилися серія статей у військовій періодиці, спеціальних методичних праць, спрямованих на подолання національних конфліктів в армійському середовищі.(16) А проте причини останніх автори вбачали здебільшого у відмінностях психології, культури військовослужбовців, насамкінець у "провокаціях екстремістів", і аж ніяк не пов'язували їх з протиріччями існуючої політичної системи.

Між тим, саме ці протиріччя й вели радянську імперію до логічного кінця. Тенденції до дезінтеграції, що свого часу були загальмовані більшовиками суто військовими та політичними методами, передусім внаслідок вироблення ними специфічної національної політики (на словах - декларування права націй на самовизначення, на практиці - наполегливе проведення принципу централізму), по мірі девальвації останньої знову заявили про себе. В Прибалтиці, Молдові, Закавказзі, Україні постали неформальні рухи та організації, які, швидко набираючи політичної ваги, домагалися у Москви більших прав для республік, у тому числі й у військовій сфері. Такі вимоги лунали також і на рівні керівництва ряду республік. При цьому "націонали" подекуди апелювали саме до періоду Громадянської війни, 20-30-х рр., Другої світової війни - часів існування радянських національних військових формувань. Як правило не вдаючись до аналізу цього минулого, а часом маючи про нього доволі туманне уявлення, прихильники націоналізації військ у республіках наголошували на ньому як на аргументі за повернення до цього досвіду. Показовими є у цьому плані думки, висловлені на одному з засідань Другого з'їзду народних депутатів СРСР (грудень 1989 р.) головою Президії Верховної Ради Латвійської РСР А.Горбуновим: "...Теза про національно-територіальні формування розглядається як "розташування армії по національних квартирах"... Проте мені,

приміром, важко пояснити власному сину, чому його прадід у Громадянську війну з гідністю воював у полках Червоних латиських стрільців, його дід у Великій Вітчизняній війні - у 43-ї гвардійській Латиській дивізії..., а він сам не може служити у Латиській гвардійській дивізії..."(17) Втім, у деяких регіонах, зокрема в тій же Прибалтиці, вимоги до центру з бігом часу набували дедалі радикального характеру: саме тут вже 1988 року прокотилася хвиля мітингів з вимогами "виведення окупаційних військ", тут же згодом виникли та активізували свою діяльність самодіяльні організації "Женева-49", Ліга жінок, "Вогнений хрест" (Латвія), Лига Вільної Литви та інш., які проводили акції спалення військових билетів, бойкотували військомати та призовні пункти, закликали до дезертирування з лав Радянської армії тощо.(18) Схожі акції проводилися й в інших республіках. Восени 1989 р. в цілому СРСР від призову на військову службу ухилилося 6,5 тис. осіб, що більш ніж у 6 разів перевищувало показники попереднього року.(19) А наприкінці 1989 - на початку 1990 р. республіки Прибалтики прийняли законодавчі акти про проходження служби їх громадянами на теренах власних республік. Зрозуміло, усі ці процеси не могли не позначитися на армії: національні конфлікти в радянських збройних силах у цей період були нічим іншим, як відзеркаленням загальної ситуації в країні й носили суто політичне підґрунтя, а отже могли бути вирішенні лише на основі змін в існуючій політичній системі.

Нарешті, під тиском "знизу" радянське керівництво було змушене заявити про початок реформувань у військовій сфері. На початку лютого 1989 р. був опублікований проект концепції військової реформи, а через півроку - воєнної доктрини СРСР.(20) Проте обидва документи (підготовлені міністерством оборони) засвідчили принципову незгоду центру з ідеєю націоналізації військ на місцях.

Категорично наголошуючи на потребі збереження у майбутньому змішаної в національному відношенні, екстериторіальної армії, автори проектів навіть не знайшли за потрібне виробити хоч якісь пропозиції, стосовні удосконалення виховної роботи в багатонаціональних збройних силах, а обмежились традиційними для радянської ідеології гаслами необхідності забезпечення "політичної єдності" радянського суспільства, єдності армії та народу, виховання кожної радянської людини в дусі патріотизму, інтернаціоналізму та високої дисципліні."(21) При цьому військові чиновники доволі відверто пояснювали свої

позиції: "Націоналістичні і сепаратистські течії посилюють центробіжні процеси... Лінія на відокремлення від СРСР і створення національних збройних сил послаблює союзну єдність, посилює внутрішньopolітичну нестабільність..."(22) Останнє, безперечно, мало рацію: дезінтеграція сфери військового будівництва неминуче вела до розпаду СРСР як єдиної країни. Проте консервативна позиція військових чиновників у цьому питанні (організацію національних військ у республіках заборонити - і все!) не була здатна перешкодити цьому процесу.

Цікаво, що спеціальний випуск військово-теоретичного журналу "Военная мысль", який опублікував вищеназвані проекти, подав на обкладинці часопису короткі відомості про історію військових реформ, які здійснювалися в Російській імперії та Союзі РСР у минулому, зокрема й про "фрунзенську реформу" 20-х років. Проте у контексті останньої національні заходи у військах навіть і не згадувалися. Напевно у такий спосіб редакція журналу намагалася переконати громадську думку в тому, що про такі несуттєві моменти минулого, як націоналізація військ, нема чого й говорити. Проте так не вийшло. Публічне обговорення перспектив військового будівництва в СРСР вилилося у гарячі дискусії, причому одним із найбільш активно обговорюваних питань стало саме національне. Відтак національний аспект військової реформи 20-х рр. на якийсь час опинився у центрі загальної уваги. При цьому склалася доволі парадоксальна ситуація: і прихильники, і противники націоналізації військ апелювали саме до цього історичного досвіду для того, щоб підтвердити правильність своїх позицій.

Вже наприкінці 1989 - на початку 1990 рр. на сторінках провідних партійних та військових друкованих органів з'явилася серія виступів військових керівників, які у категоричному тоні доводили неможливість повернення до практики існування національних військ у республіках. Так, газета "Правда" 13 листопада 1990 р. опублікувала бесіду з маршалом Д.З.Язовим на цю тему під гучномовною назвою "Захиста Отечества не терпіт местничества, эгоизма, своекорыстия". Підкреслюючи, що створювані в минулому національні військові формування "відіграли свою роль у залученні народів нашої країни до загальної справи оборони соціалістичної Батьківщини", союзний міністр оборони наполягав на тому, що цей досвід вичерпав себе "з появою якісно нових видів зброї."(23) Майже слово в слово ці думки повторювалися в опублікованій 29 грудня 1989 р. "Радянською

"Україною" бесіді з командуючим КВО, генерал-полковником Б.Громовим "Армія і перебудова. Сучасне військове будівництво - не полігон для експериментів із сумнівними наслідками".(24) А генерал армії А.Лизичев у статті "Про удосконалення міжнаціональних стосунків в армії і на флоті" (Воєнна мысль. - 1989. - N12) крім додаткових аргументів проти національних заходів у військах ("тенденція до роззброєння не стала ще домінуючою на світовій арені") і звинувачень "екстремістів" в існуючій напруженості (проблеми в армії - "відголуння тих деструктивних процесів, які націоналістичним силам вдалося розгорнути в ряді регіонів країни..."), пропонував "форсувати зусилля у галузі вирішення мовної проблеми," а саме - вжити заходів для інтенсивного поширення в збройних силах російської мови.(?)"(25)

З іншої сторони, прибічники змін у національній військовій сфері також апелювали до минулого. Вище вже йшлося про виступ депутата А.Горбунова на Другому з'їзді народних депутатів СРСР у грудні 1989 р. Такі ж думки висловлювалися й представниками інших республік, зокрема Грузії.(26) А у квітні 1990 р. робочою комісією групи депутатів ВР СРСР був підготовлений та поданий Президенту М.Горбачову т.зв. "ініціативний" проект військової реформи, який виходив з потреби надання республікам значно більших прав у військовій сфері, зокрема наголошував на організації національно-територіальних військових формувань, колегіальних органів управління союзними збройними силами. Доводячи перевагу своїх пропозицій порівняно з "офіційним" проектом, автори зверталися знову-таки до 20-х рр., наголошуючи на перевагах поєднання кадрового та національно-територіального принципу комплектування військ як в економічному, так і в політичному відношеннях.(27)

А проте, залишимо без коментарів дискусії політиків довколо цього питання й зупинимося грунтовніше на аналізі наукових публікацій, які побачили світ у цей період.

Слід зазначити, що перебудова та політика гласності створили нові, більш сприятливі умови для роботи істориків. Знімалося "табу" з багатьох колись заборонених тем, поступово відкривалися "спецхови" архівів, намітилася тенденція до подолання штучної ізольованості радянської науки від зарубіжної тощо. Проте альтернативний погляд на історію в цей час суспільству здебільшого пропонували не професійні історики, а творча інтелігенція - літератори, журналісти, поети,

режисери.(28) Саме вони (фільм Т.Абуладзе "Покаяння", роман М.Рибакова "Діти Арбату," опубліковане в журналі "Огонек" "Іронічне звернення до генерала" Б.Окуджави та інш.) примушували людей більш критично замислитися над своїм минулим. Щож до "офіційних істориків" (і передусім радянського періоду), то вони загалом не поспішали скористатися з вищевказаних переваг нової політичної ситуації. Особливо це стосувалося військових істориків. Зосереджена в своїй значній частині в єдиному на весь СРСР Інституті воєнної історії та менше - у різноманітних військово-навчальних закладах, також підпорядкованих центральному військовому відомству, ця категорія науковців цілком і повністю залежала від останнього. Отож, у своїй абсолютній більшості військові історики, як це було і раніше, "науково обґрунтовували" офіційні позиції військово-політичного керівництва. Оскільки ж ці позиції, як ми бачили, виходили із заперечування можливості будь-яких екстраполяцій минулого досвіду націоналізації військ на сучасність, радянські науковці також прагнули довести неактуальність практики 20-х рр.

Саме такі думки проводилися у виданих 1989 року книзі Савушкіна Р. "Розвиток Радянських Збройних Сил та воєнного мистецтва у міжвоєнний період (1921-1941 рр.),"(29) нарисі "Армія дружби і братерства народів" методичного посібника для командирів і політпрацівників підрозділів "Багатонаціональний військовий колектив: питання та відповіді,"(30) а також у серії статей, опублікованих військовою пресою наприкінці 1989 - у першій половині 1990 р.: Мальцева Н. "Кадрова чи міліційна? (Про принципи комплектування Радянських Збройних Сил),"(31) Ващенка П., Рунова В. "Військова реформа в ССРС"(32), Варенникова В. "З історії створення і підготовки національних військових формувань,"(33) Липицького С. "Військова реформа 1924-1925 рр."(34) Такі ж ідеї проводилися учасниками круглого столу, матеріали якого були опубліковані у травні 1990 р. "Военно-историческим журналом"(35) та інш.

Як у концептуальному, так і у фактологічному планах усі ці публікації практично не виходили за межі 8-ми томної Радянської воєнної енциклопедії: головним і найбільш прогресивним принципом військової політики визнавався "принцип інтернаціоналізму" (воєнної єдності республік), заходи по націоналізації військ розглядалися як другорядні, тимчасові. В цілому ж схема історії національно-військового будівництва

подавалася у такому вигляді: початок організації національних військових формувань у 1917 р. був пов"язаний з приходом більшовиків до влади та проведенням ними прогресивної національної політики, націленої на максимальне задовільнення прав пригнічених у минулому неросійських народів; національні частини та з"єднання як складові єдиної Червоної армії відіграли свою позитивну роль у перемозі соціалістичної революції; спроби "націоналістів" використати ці війська виявилися невдалими, натомість умови війни продемонстрували потребу й стремління народів до найтіснішого об'єднання, зокрема у військовій сфері, внаслідок чого й був підписаний "воєнно-політичний союз республік" у 1919 р.; продовженням цієї тенденції до єдності стало утворення в 1922 році Союзу РСР та добровільне делегування республіками центру своїх повноважень у військовій сфері; економічні скрутнощі 20-х рр., а також потреба подальшого вирішення національного питання зумовили здійснення під час військової реформи 1924-1928 рр. національних заходів у союзній Червоної армії (організації національних частин та з"єднань, підготовки командних кадрів у національних військових школах та інш.); проте у ході цієї реформи стала зрозумілою потреба подальшого зміцнення воєнної єдності народів - зокрема з цією метою були вжиті заходи у напрямку розширення сфери вживання в союзних збройних силах російської мови; відмова наприкінці 30-х рр. від практики організації національних військ була пов"язана, з однієї сторони, з тим, що вони виконали свої завдання ("відбулося подальше посилення обороноздатності СРСР внаслідок рівномірного залучення всього населення до його захисту, викорінені недовіра до армії, зміцнилася дружба, співпраця, взаємодопомога між всіма національностями"), а з іншої сторони - у зв"язку з посиленням воєнної небезпеки напередодні Другої світової війни ("територіальні національні частини і з"єднання по рівню підготовки та своїх бойових якостях поступалися кадровим військам"); відтворені під час війни національні війська відіграли значну роль у залученні неросійських народів до боротьби проти фашизму; ліквідація цих формувань у середині 50-х рр. була пов"язана з появою нових видів зброї і т. інш.

Слід зазначити, що подана схема була далеко від історичних реалій. Пропонуючи власне більшовицьку інтерпретацію минулого, радянські вчені, вочевидь керуючись принципом, описаним Д.Оруеллом в його романі-утопії "1984" ("хто контролює минуле - контролює майбутнє, хто

контролює теперішнє - контролює минуле"), просто замовчували або перекручували ті історичні події, які не вписувалися у побудовані ними концепції.

Так, у даному випадку з історичної сцени зовсім скидалися небільшовицькі національні уряди та війська, що постали на теренах колишніх "окраїн" після революції в Росії і які, намагаючись провести на практиці "право націй на самовизначення аж до відокремлення", фактично й примусили уряд РРФСР вдатися до ініціювань по створенню т.зв. "альтернативних" радянських національних урядів та формувань. Проте й цим останнім також не знайшлося місця у наведеній вище схемі історії національно-військового будівництва: в жодній з публікацій навіть не згадувалося про існування за часів громадянської війни республіканських військових центрів і армій. У спотвореному вигляді подавався й національний аспект військової реформи 20-х рр. Неправдивим було вже саме твердження, наче б то остання гальванізувала утворення національних військових формувань у республіках. Насправді т.зв. п"ятирічна програма загальмувала їх організацію (скажімо в Україні, Білорусії, Закавказзі). Доволі протирічними виглядали пояснення причин відмови від практики організації національних військ наприкінці 30-х рр. Взагалі кажучи, пропонований "джентельменський набір цифр і фактів" з цієї проблеми не давав жодного уявлення про суть процесів, які проходили в той час як у центрі, так і на місцях.

А втім, як вже зазначалося, до мети вищеозначеніх публікацій зовсім не входило з"ясування "правди історії", їх завдання полягало у вмотивуванні неможливості повернення до організації національних формувань у республіках. Прагнучи це довести, автори наполягали на недоцільності цієї практики як у воєнному ("це знизить обороноздатність СРСР"), так і в економічному ("це впаде важким тягарем на бюджети республік"), політичному ("це порушить соціальну справедливість, рівність усіх громадян", "позитивні зміни міжнародної обстановки ще не стали незворотними", "немає гарантії, що національні військові формування не підпадуть під вплив екстремістських угрупувань") та інших ("немає виданої національними мовами фахової літератури, статутів") відношеннях. Проте всі ці аргументи, так само як і сконструйовані псевдоісторичні схеми, внаслідок втрати у суспільстві довіри до "офіційних істориків", вже були нездатні серйозно вплинути на

його свідомість, а тим більше перешкодити певному перебігу політичних подій.

Утім, не можна не відзначити, що умови лібералізації суспільства, хоча й повільно, проте все ж давалися взнаки і в історичній науці. Дедалі відчутнішим ставало розмежування істориків на ортодоксальних - тих, хто прагнув зберігти без суттєвих змін існуючі радянські концепції та тих, хто був відкритим для більш критичного осмислення історії. У контексті досліджуваної проблеми останніх було небагато. Передусім тут варто назвати дослідника Б.Соколова, який 1990 року видав у Москві брошуру "Червона армія у міжвоєнний період."(36) Аналізуючи сутність національного аспекту військової реформи 20-х рр., автор не тільки цілком слушно підмітив, що в ході останньої спостерігалося призупинення формування національних частин, але й зробив вірне припущення щодо відносно того, що гальмування справи націоналізації військ, а також їх згортання наприкінці 30-х рр. обумовлювалося острахом Сталіна на лояльності останніх.(37) Контрастували з офіційно пануючими підходами щодо висвітлення історії національно-військового будівництва 20-х рр., зокрема в Україні, думки, викладені в статті аспіранта Інституту історії АН УРСР Гриневича В. "Національне військове питання і національні військові формування".(38)

Тут доречно зауважити, що хоча обидві публікації давали безперечно більш об'єктивну інтерпретацію національної політики більшовиків у військовій сфері, проте свої висновки автори будували на основі, так би мовити, старої джерельної бази. Втім, останнє було цілком зрозумілим. Незважаючи на початок т.зв. "архівної революції", фонди військових архівів, які могли б пролити світло на ті чи інші спірні наукові проблеми, все ще залишалися важкодоступними для широкого кола науковців.(39) До того ж, попри політики гласності, в архівах (і передусім військових) все ще існувала "політична цензура": будь-які дані, що, на думку цензорів, могли б "дискредитувати" Червону армію та її історію, просто вилучалися. Часто-густо зроблені науковцями в зошитах витяги після ретельної перевірки поверталися пірізаними на т.зв. "лапшу."(40) Отже, перебудовчі процеси в науці явно запізнювалися порівняно з тими, що відбувалися на той час власне на політичній аре.ні.

У березні 1990 року Литва, де до влади прийшли лідери Саюдісу, оголосила про свій вихід зі складу СРСР. Слідом за нею свою незалежність продекларували Латвія та Естонія.(41) У Молдові,

Закавказзі навесні 1990 р. повним ходом тривала самочинна організація національних військ.(42) Вимоги щодо цього дедалі гучніше лунали й на терені України. Так, 4 лютого 1990 р. біля будинку Верховної Ради УРСР відбувся несанкціонований мітинг, організований СНУМ, УНДЛ, УГС та інш. Оратори, що виступали на ньому, звинувачували Радянську армію в тому, що вона "виховує манкуртів", називали її "окупаційною" та апелюючи до історії часів Київської Русі, Запорізької Січі, ОУН-УПА, наголошували на праві України мати власне військо.(43) Подібні мітинги відбулися у Львові, Івано-Франківську та інш. 7 лютого у Львові за ініціативою Народного Руху України був зібраний ініціативний комітет за створення Всеукраїнських Збройних Сил, пізніше з цією ж метою у Харкові був створений Український військовий комітет, а 20 березня в Києві відбулися установчі збори Громадського Комітету захисту молоді від примусової служби за межами України.(44) А у липні цього ж року Верховна Рада УРСР ухвалила Декларацію про державний суверенітет України, яка визнавала право її громадян проходити військову службу на українському терені.(45) Водночас була прийнята спеціальна постанова щодо цього.(46) Щоправда, ці рішення носили суттєво декларативний характер й на практиці не виконувалися. Саме тому під час відомої акції голодування українських студентів на теперішньому Майдані незалежності (2-16 жовтня), серед інших лунали вимоги відбування призовниками військової служби в Україні.(47) Під тиском голодуючих Верховна Рада УРСР була змушенна прийняти ще одну постанову - "Про стан виконання постанови Верховної Ради Української РСР від 30 липня 1990 р. в питанні проходження військової служби громадянами республікі".(48)

1 грудня 1990 р. Президент СРСР М.Горбачов своїм Указом "Про деякі акти з питань оборони, прийняті союзними республіками", проголосив усі видані республіканськими урядами законодавчі акти, стосовні розбудови національних збройних сил, такими, що не мають юридичної сили.(49) Поряд з цим союзне радянське керівництво дедалі більше схилялося до розуміння потреби надання певних повноважень республікам, принаймні таких, які хоча б демонстрували їх причетність до вироблення союзної військової політики. Так постало питання про можливість повернення до т.зв. інституту уповноважених центрального військового відомства в республіках - ще одного досвіду ранньої історії Союзу РСР.

Формально привод для дискутування цієї проблеми був поданий постановою з "їзду народних депутатів Російської Федерації від 23 червня 1990 р. "Про розмежування функцій управління організаціями не терені Російської Федерації," пункт 7 якої наголошував на потребі мати при МО СРСР спеціального представника РФ у ранзі міністра.(50) Ухвала цього рішення була пов"язана з тією боротьбою за владу, що розгорнулася між власне російським та союзним керівництвом у цей період. Наполягаючи на тому, нібито за радянських часів права росіян були утиснуті більше ніж права будь-якої національності (союзні органи на практиці підміняли російські; забезпечувалися права неросійських народів у той час, як національні права росіян заперечувалися і т.інш.), нові російські лідери вимагали виправити це положення. Принагідно зазначимо, що такі претензії чинавряд можна було вважати достатньо обґрунтованими: існування фасаду державності республік та декларування національних прав останніх зовсім не означало урахування цих прав на практиці. З іншої сторони, навмисне затушовування російської ідеї зовсім не означало відмову від неї, а слугувало своєрідною запорукою втримання націй у лоні єдиної держави та поступової їх асиміляції.

Рішення з "їзду народних депутатів Російської Федерації мати свого військового міністра викликали заперечення союзного центру. Проте ідея мати представника центрального військового відомства в урядах республік, або навпаки - республіканського представника в центрі почала активно обговорюватися в політичних та військових колах. Найбільшої актуальності ця проблема набула саме восени 1990 р., після опублікування 24 листопада проекту нового Союзного договору.(51) Звичайно, до цих дискусій одразу ж залучилися й військові історики.

Вже в N11 "Военно-исторического журнала" були опубліковані матеріали чергового "круглого столу" під узагальнюючою назвою "Військовий міністр РРФСР?"(52) Учасниками обговорення, так само як і попереднього, що розглядав історію організації національних формувань, стали: головний редактор журналу, генерал-майор В.Філатов, начальник управління справами міністерства оборони, кандидат історичних наук, генерал-майор Л.Івашов, начальник Управління Інституту воєнної історії полковник В.Золотарев, начальник відділу цього ж Управління, кандидат юридичних наук, полковник А.Ємелін.

Здавалося б, сама специфіка обговорюваного питання зобов"язувала учасників "круглого столу" повернутися лицем до проблеми національно-військового будівництва в колишніх "окраїнах" як за часів Громадянської війни, так і пізніше, в період утворення СРСР. Проте, як це не здається парадоксальним, цього не сталося. Залишаючись вірними "концепції інтернаціоналізму у військовому будівництві," співрозмовники не знайшли за потрібне навіть побіжно згадати про національні радянські військові центри та національні радянські війська часів Громадянської війни, обмежившись фразою "це був доволі своєрідний період нашої історії." Головну увагу було приділено висвітленню етапів становлення централізованої (вертикальної) системи керівництва радянськими збройними силами і, звичайно, формуванню "военної єдності республік." Проте на цей раз поряд з 1919 ("военно-політичний союз") та 1922 ("добровільна організація єдиної держави Союзу РСР") називалися ще й 1920-1921 роки (підписання двосторонніх договорів між РСФРР та Україною, Білорусією, Грузією, Арmenією, згідно яких і утворювався інститут уповноважених). Цей останній період автори характеризували як "упорядкування відносин між республіками" й висвітлювали його на конкретному прикладі добре відомого сьогодні договору між УСРР (що формально мала на той час статус незалежної держави) та РСФРР від 28 грудня 1920 р. (у журналі було вміщено повний текст цього договору).

Навіть при побіжному ознайомлені з цим документом впадало в око протиріччя між його преамбулою та основною частиною: перша наголошувала на визнанні обома сторонами їх права на незалежність, самовизначення і т.інш., друга - фактично заперечувала це право для УСРР, бо закріпляла повне підпорядкування її апаратів, в тому числі й військового, радянській Росії. Проте ця невідповідність свідомо ігнорувалася дискутантами. Зрозуміло, не згадували вони й про ті події, що розгорнулися в Україні через якийсь час після підписання вищеозначеного документу - посилення великорадянських тенденцій з боку "центрю" та намагання українських більшовицьких лідерів (під тиском національного середовища, керуючись принципами "революційної доцільноти") переглянути та "вдосконалити" існуючі договірні відносини в напрямку послаблення централізації.

Щодо останнього, то йшлося зокрема й про повернення до існування в республіці повноцінного військового центру (наркомату військових

справ) замість уповноваженого, про можливість організації союзної Червоної армії як такої, що мала складатися з національних армій республік. Саме такі вимоги були висунуті Х.Раковським та його прибічниками в період організації Союзу РСР, проте всі ці вимоги були відкинуті Москвою: замість національних армій республік отримали (в обмеженій кількості) національні частини та з'єднання, що невдовзі потому були ліквідовані; замість власних військових міністрів - уповноважених, які стали не стільки "голосом республік" у Москві, скільки "оком Москви" у республіках. Проіснувавши до 30-х рр., інститут уповноважених став проміжною ланкою на шляху до повного позбавлення прав останніх у військовій сфері.(53)

Зазначимо, що саме такий висновок сам собою витікав із змісту Положень 1923, 1929, 1934 рр. щодо уповноважених, які наводили учасники "круглого столу". Проте з очевидного автори робили абсолютно протилежний висновок: мовляв, у 20-30-ті рр. існував позитивний досвід участі національних республік у виробленні союзної військової політики - цей досвід можна повторити й тепер.

Таким робом розглядалася історія інституту уповноважених і в ряді інших публікацій, скажімо, статті Івашова Л., Смеліна А. "Досвід військової реформи 1924-1925 рр.", опублікований у журналі "Военная мысль" (1991. - N4).(54)

Проте впровадити у життя інститут уповноважених так і не вдалося. Компромісні рішення, що на них відважувалася Москва, явно запізнювалися й не встигали за реальними політичними подіями.(55) Останні ж свідчили про дедалі зростаюче прагнення республік взагалі відрватися від імперського центру. Власне кажучи, єдиної країни (принаймні щодо визнання республіками верховенства Конституції СРСР) вже не існувало. За цих умов будь-які ухвалені центром рішення щодо реформування військової сфери зазделегідь були приречені.

Саме на це вказував у своїй публікації "Конституційні засади зміщення Збройних Сил СРСР" відомий американський дослідник з цивільно-військових відносин Девід Е. Колтон ("Военная мысль". - 1991. - N5). Він критикував усіх тих, хто активно апелював до 20-х рр., сподіваючись знайти саме там панацею від сучасних хвороб радянського суспільства й вказував на те, що коріння складностей реформування радянських збройних сил (на відміну від періоду "фрунзенської

реформи") лежать у площині "повної конституційної неспроможності Радянського Союзу".(56)

Ці зауваження доктора юриспруденції з університету Пенсильванії доволі чітко відбивали безплідність дебатів навколо питання про доцільність чи недоцільність повернення до практики існування уповноважених, національних військових формувань у республіках тощо, та правдиво окреслювали ситуацію в СРСР.

17 березня 1991 року відбувся всесоюзний референдум відносно збереження Радянського Союзу як "оновленої федерації суверенних республік". Хід його в різних регіонах був неоднаковим. Так, населення республік Прибалтики, Вірменії, Молдови референдум просто бойкотували. Щодо України, то вона взяла в ньому участь, хоча тут поряд з основним питанням до її населення було поставлено ще й додаткове: "Чи Ви згідні з тим, щоб Україна була частиною Союзу Радянських Суверенних держав на основі Декларації про державну суверенність України?" (на перше питання сквальну відповідь дало 70,5% учасників, на друге - 80%). Наслідки референдуму центр і українська сторони тлумачили кожна по-своєму, проте наприкінці червня 1991 р. Верховна Рада УРСР все ж ухвалила рішення відкласти обговорення запропонованого М. Горбачовим проекту нового союзного договору до осені.(57) Після ж спроби 19-21 серпня 1991 р. державного перевороту в Москві Верховна Рада УРСР 24 серпня 1991 р. ухвалила Акт незалежності України. Водночас була прийнята постанова "Про військові формування на Україні", за якою Верховній Раді підпорядковувалися всі війська, дислоковані на українському терені. Невдовзі був обраний Міністр оборони України. 6 грудня 1991 р. Верховна Рада України видала закон "Про Збройні Сили України", 13 грудня - "Концепцію оборони і будівництва Збройних Сил України", які визначали основні принципи та напрямки розбудови української армії.(58) Нарешті, з підписанням 8 грудня 1991 р. у Білорусі Президентом України Л. Кравчуком, РРФСР Б. Єльциним та Головою Верховної Ради Республіки Білорусь С. Шушкевичем Угоди про створення СНД, Союз РСР, як суб'єкт міжнародного права та геополітична реальність, припинив своє існування.(59)

Ці кардинальні зміни суттєво вплинули на ситуацію в історичній науці як у самій Росії, так і на теренах колишніх національних республік. Власне кажучи, з цього часу почалося активне творення народами

колишнього СРСР власних, національних історій. Що стосується винесеної до заголовку наукової проблеми, то у зв'язку з втратою її політичної кон"юнктури, інтерес до неї поступово спав. Останнє у науковому плані мало свої позитивні моменти: позбавившись ідеологічного тиску, зацікавлені у дослідженні цієї теми науковці заглибились в архіви з тим, аби представити надалі якомога повнішу картину історії національно-військового будівництва в СРСР у 20-30-ті рр.

Висновки: Впродовж 1989-1991 рр. тема національного аспекту військової реформи 20-х років опинилася в центрі політичних дискусій, до яких були залучені й історики. У масиві наукових публікацій з цієї проблематики намітилися дві тенденції: перша (поки доволі слабка) - полягала у спробах частини демократично налаштованих учених критично переосмислити суть національних заходів у військовій сфері в 20-30-ті рр., друга (на той час переважаюча) - була представлена т.зв. "офіційними військовими істориками", які, виходячи з традиційної ролі радянських істориків "науково обґрунтовувати" позиції політичного керівництва на основі побудованих у минулому псевдоісторичних схем намагалися подати таке бачення проблеми, яке б доводило непотрібність повернення за сучасних умов до досвіду націоналізації військ 20-х рр. Проте, т.зв. "офіційна історична наука", в силу втрати кредиту довіри до неї, була неспроможна впливати на свідомість суспільства, а тим більше на перебіг політичних подій. Із розпадом Союзу РСР тема історії національно-військового будівництва 20-30-х рр. як предмет політичних дискусій втратила свою кон"юнктурність, водночас відкрилися більш сприятливі можливості для її вивчення науковцями, зокрема на основі залучення широкого кола невідомих раніше джерел.

Примітки:

1. Захаров М. Национальное строительство в Красной Армии. - Ленинград: Воен. типогр. Упр. делами Наркомвоенмора и РВС СССР, 1927; Строительство национальных частей в Узбекистане //Война и революция. - 1927. - N8; Катуков В. Национальное строительство в Казахстане. - Алма-Ата, 1930; Национальные части Красной гвардии и Красной армии в Средней Азии. Сборник - Ташкент, 1933 та інш.

2. Мокреков П.Т. Борьба Коммунистической партии за укрепление Красной Армии в период военной реформы (1924-1928 гг.). - М.: ВПА им. В.И.Ленина, 1951; Афанасьев Н.В. Военная реформа 1924-1928 гг. - М.: Воен.-педаг. ин-т им. М.И.Калинина, 1953; Вотинцев П.А. Борьба Коммунистической партии за создание и укрепление Советской Армии - армии братской дружбы народов СССР. 1918-1928 гг. - Л., 1953; Семин Л.В. Деятельность Коммунистической партии по идеально-политическому воспитанию личного состава терформирований Красной Армии /1923-1928 гг./. - М.: ВПА им. В.И.Ленина, 1962; Маркарян В.М. Коммунистическая партия - организатор и руководитель национальных воинских формирований Красной Армии в период мирного социалистического строительства /1922-1938/. - М.: ВПА им. В.И.Ленина, 1975 та інш.

3. Берхин И.В. Военная реформа в СССР /1924 - 1925/. - М., 1958; Боевой путь Советских Вооруженных Сил. - М., 1960; Советские Вооруженные Силы. История строительства. - М., 1978 та інш.

4. Зуев А.И. Деятельность Коммунистической партии по осуществлению военной реформы в 1924-1925 гг. - К.: Киев. Высшее инженер.-авиац. Уч.-ще ВВС, 1969.

5. Пиха Д.Д. Борьба Коммунистической партии за укрепление Советских Вооруженных Сил в 1924-1928 гг. (На материалах Украинского военного округа и партийных организаций Украины). - К., 1964; Киевский Краснознаменный. История Краснознаменного Киевского военного округа (1919-1972). - М.: Воениздат, 1974; Волков Г.В. Деятельность Коммунистической партии по укреплению единства армии и народа, 1921-1925 гг. (На материалах Украины). - К., 1979; Пиха Д.Д. Деятельность Коммунистической партии по подготовке трудящихся к защите СССР в годы довоенных пятилеток, 1921-1941 гг. (На материалах Украинской ССР). - К., 1980 та інш.

6. Ферро М. Как рассказывают историю детям в разных странах мира. - М.: Высшая школа, 1992. - С.160.

7. Див.: Гречко А. Вооруженные Силы СССР //Коммунист. - 1972. - N3.

8. Доволі характерними у цьому плані стали практичні рекомендації, сформульовані автором дисертації "Борьба Коммунистической партии за укрепление обороноспособности страны в период становления СССР как единого многонационального государства (1922-1925 гг.)". (М., 1972. -

С.25): "Поскільки Радянська Армія впродовж усієї своєї історії будувалася як армія інтернаціональна і характерною її рисою є інтернаціоналізм, при розкритті національного питання у військовому будівництві в 1921-1925 рр. доцільно годовну увагу зосереджувати не на розгортанні національних формувань, а на будівництві єдиної інтернаціональної армії Союзу РСР."

9. Советская военная энциклопедия. - М.:Воен. Изд.-во Мин.-ва обороны СССР, 1978. - Т.3. - С.565-566; Т.5. - С.552-553.

10. Военный энциклопедический словарь. - М.:Воен. Изд.-во, 1983. С.293-294, 482.

11. Див. прим.: Иванов А.Е. Деятельность М.В.Фрунзе по претворению в жизнь ленинских принципов советского военного строительства (1917-1925). - М.,1980; Макаров Н. Строительство многонациональных Вооруженных Сил СССР в 1920-1939 гг. //Военно-исторический журнал. - 1982. - N10. - С.39-42; Волковинський В.М. М.В.Фрунзе на Україні. - К., 1985; Киевский Краснознаменный. Очерки истории Краснознаменного Киевского военного округа (1919-1988). Изд. 3-е, испр. и дополн. (под ред. генерала армии И.А.Герасимова и др.) - К.:Політиздат України, 1989 та інш.

12. Профилактика конфликтов на национальной основе (Опыт, анализ, рекомендации). - М.:Воениздат, 1991. - С.9.

13. Рахимов О.Х-А. Моральные конфликты:сущность, особенности их проявления и разрешения в воинском коллективе. - М.:ВПА им. В.И.Ленина, 1989. - С.26.

14. Самойленко В.Ф., Шевцов В.М. Культура межнационального общения в советском воинском коллективе:Учебное пособие. - М.:ВПА им. В.И.Ленина, 1989. - С.27.

15. Лизичев А.Д. (генерал армии) О совершенствовании межнациональных отношений в армии и на флоте //Военная мысль. - 1989. - N12. - С.5.

16. Див. праці, вказані у примітках N11-13, а також: Методика поэтапной профилактики неуставных взаимоотношений в подразделениях. - М.:Глав. Полит. Управление СА и ВМФ, 1987; Памятка офицеру:как сплотить коллектив подразделения. М.:Воениздат, 1987; Баграмов Э.Межнациональные отношения:проблемы развития //Коммунист Вооруженных Сил. - 1988. - N18; Даниленко И. Межнациональные отношения и армия //Военная мысль. - 1988. - N12;

Межнациональные отношения в СССР: сущность, проблемы, противоречия и пути их разрешения. Духовный потенциал оборонной мощи советского государства. - М.:Воениздат, 1989; Культура взаимоотношений военнослужащих. Учебно-методическое пособие. - М.:Воен. Изд.-во, 1990; Обновление национальных отношений и обороноспособность СССР:Учебное пособие. - М.:ВПА им. В.И.Ленина, 1991; Ремарчук В.Н. Культура межнационального общения и пути ее формирования в советском воинском коллективе. Учеб. пособие. - К., 1991 та інш.

17. Второй съезд Народных депутатов СССР, 12-24 декабря 1989 г. Стенографический отчет. - Т.II. - М.:Издание Верховного Совета СССР, 1990. - С.164.

18. Див.: Савчук Б. Збройні Сили України:етапи вічного походу. - Рівне:Держ. Ред.-видав. підприємство, 1992. - С.47.

19. Якимович Б. Збройні сили сучасної України //Історія українського війська. - Львів:Вид-во "Світ", 1996. - С.753.

20. Красная звезда. - 1989. - 10 февраля;1990. - 3 июня; Тут цит. за: Военная мысль. - 1990. Специальный выпуск.

21. Там само. - С.27-28.

22. Там само. - С.21.

23. Защита Отечества не терпит местничества, эгоизма, своекорыстия: Беседа с Министром обороны СССР маршалом Д.З.Язовым // Правда. - 1989. - 13 ноября.

24. Армія і перебудова. Сучасне військове будівництво - не полігон для експериментів із сумнівними наслідками: Бесіда з командуючим КВО генерал-полковником Б.Громовим// Радянська Україна. - 1989. - 29 грудня та інш.

25. Лизичев А.Д. (генерал армии) О совершенствовании межнациональных отношений в армии и на флоте // Военная мысль. - 1989. - N12.

26. Язов Д.Г. Армия дружбы и братства народов. Выступление кандидата в члены Политбюро ЦК КПСС Министра обороны СССР генерала армии Д.Г.Язова на сентябрьском Пленуме ЦК КПСС //Красная Звезда. - 1989. - 22 вересня.

27. Военная реформа:генералы и радикалы //Комсомольська правда. - 1990. - 13 ноября.

28. Див.більш докладно про це:Von Hagen M. The Stalin Debate and the Reformulation of the Soviet Past //The Hartman Institute Forum. - Vol.5. - N7.
29. Савушкин Р.А. Развитие Советских Вооруженных Сил и военного искусства в межвоенный период (1921-1941 гг.) - М.:ВПА им. В.И.Ленина, 1989.
30. Армия дружбы и братства народов //Многонациональный воинский коллектив:вопросы и ответы. Методическое пособие для командиров и политработников подразделений. - М.: Воен. Изд.-во, 1989. - С.31-38.
31. Мальцев Н.А. Кадровая или миллиционная //Военно-исторический журнал. - 1989. - N11. - С.30-40.
32. Ващенко П.Ф., Рунов В.А. Военная реформа в СССР //Там само. - 1989. - N12. - С.33-40 та інш.
33. Варенников В.И.Из истории создания и подготовки национальных военных формирований //Военная мысль. - 1990. - N2. - С.2-13. Тут хотілося б зробити одне зауваження: хоча автором вищеозначененої публікації був названий генерал В.Варенников, проте, знаючи поширену за радянських часів практику готовання подібних публікацій для високих чиновників, можна зробити припущення, що писали її науковці, можливо того ж Інституту воєнної історії МО СРСР: у даному разі авторство генерала "надавало авторитетності" позиціям вчених і навпаки, останні "забезпечували наукову вагу" виступу генерала.
34. Липицкий С. Военная реформа 1924-1925 гг. //Коммунист. - 1990. - N4.
35. Национальные военные формирования вчера... сегодня? Завтра? //Военно-исторический журнал. - 1990. - N5. - С.47 - 51.
36. Соколов Б.В. Красная армия в межвоенный период. - М.:Знание, 1990.
37. Там само. - С.18, 30.
38. Гриневич В.А. Национальный военный вопрос и национальные воинские формирования //Молодь і актуальні проблеми історичної науки. Тези V суспільно-політичних читань 29-30 травня 1990 р. - К.,1990. - С.49-52.
39. Приміром, лише в березні 1991 р. побачила світ важлива для розуміння суті перетворень у національній військовій сфері в період утворення СРСР стенограма засідань секції XII з'їзду РКП(б) з національного питання. - Див.: Известия ЦК КПСС. - 1991. - N3. - С.169-182; N4. - С.158-177; N5. - С.154-177.
40. Свого часу радянські історики з цього приводу з сумом жартували, що змущені "вішати цю лапшу на вуха читачів".
41. Бортник Л.А., Павлова Т.Г. Україна на етапі розвалу радянської державності //Вісник Харківського університету. Історія України. Вип.1. - Х.,1996. - С.255.
42. Савчук Б. Збройні Сили України:етапи вічного походу. - С.47.
43. Фросевич Л. Мітинг без санкцій //Вечірній Київ. - 1990. - 6 лютого.
44. Якимович Б. Збройні сили сучасної України //Історія українського війська. - С.754-755; Руснакенко А.М. На шляху до національної армії (1989-1991). - К., 1992. - С.9-10.
45. Якимович Б. Збройні сили сучасної України... - С.757.
46. Там само. - С.758.
47. Там само. - С.759; Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX-XX століття. - К.: "Генеза", 1996. - С.307-308.
48. Савчук Б. Збройні Сили України: етапи вічного походу... - С.61.
49. Там само. - С.67.
50. Цит за: Военный министр РСФСР? //Военно-исторический журнал. - 1990. - N11. - С.10.
51. Бортник Л.А., Павлова Т.Г. Україна на етапі розвалу радянської державності - С.255.
52. Военный министр .РСФСР? //Военно-исторический журнал. - 1990. - N11. - С.10-20.
53. Див. докладно про це: Гриневич Л. Військове будівництво в Радянській Україні (1917 - початок 30-х років ХХ ст.) //Історія українського війська. - Львів, 1996. - С.216-229.
54. Ивашов Л.Г., Емелин А.С. Опыт военной реформы 1924-1925 гг. //Военная мысль. - 1991. - N4. - С.13.
55. Під час перебування в серпні 1990 р. в Одесі М.Горбачов в одному із своїх виступів зробив припущення про можливість поєднання в майбутньому національно-територіального та загального принципів комплектування військ. - Див.: Радянська Україна. - 1990. - 21 серпня, а також Руснакенко А.М. Вказ. праця. - С.13.

56. Давид Е.Колтон "Конституционные основы укрепления Вооруженных Сил СССР" //Военная мысль. - 1991. - N5. - C.74-75.
57. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX-ХХ століття. - С.308.
58. Див.: Якимович Б. Збройні сили сучасної України... - С.766-771.
59. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX-ХХ століття. - С.310.